

חיוב עיון בבדיקת חרקים

הרב יצחק דביר

חיוב עיון בבדיקת חרקים

חובת בדיקת המאכלים מחרקים קטנים מעסיקה את עולם ההלכה בשנים האחרונות. האם באמת ישנו צורך לעיון מזוקדק עד כדי קביעה כי ישנם חרקים הזקוקים לזיהוי על ידי מומחים בתחום? אחד המקורות המרכזיים שהובאו על מנת לערער על שיטת בדיקה זו, הינה שיטת רבינו יונה בדין חיוב בדיקת מיעוט המצוי. להלן נבאר מהי השפעתה של שיטה זו על ההכרעה ההלכתית.

1. מקור השיטה

הרשב"א (חולין ט.) מביא בשם רבינו יונה מהו הטעם שיש צורך לבדוק את ריאת הבהמה לפני האכילה:

בדבר שהוא קרוב ומזומן לראותו כגון הריאה, שאם יש בה סירכא מיד תראה לעינים בפתחת הבהמה, אם אינו בודק נראה כמעלים עינו מן האיסור.

את הטעם החותם יש שביקשו לרתום על מנת לפטור מבדיקה מינים הנגועים בחרקים קטנים, שאינם ניכרים ואין בכך "נראה כמעלים עינו מן האיסור". לפני שנשיב לגוף הדברים יש לצטט את דבריו של הרשב"א עצמו (שם) לגבי השלכותיה של סברת רבינו יונה לענין בדיקת הריאה:

מן הטעם הזה היה מותר לאכול מן הבהמה מבית טביחתה קודם שפתח אותה...
**ומיהו אין נכון לעשות כן ומי שהוא עושה כן הרי הוא כפורץ גדר של מנהג ישראל
 וישראל קדושים נהגו איסור בדבר זה.**

הרשב"א מסיק שעל אף שלפי סברת רבינו יונה הצורך בבדיקה מתחיל רק לאחר פירוק חלקי הבהמה, שאז ניכרת הריאה, מכל מקום אין לסמוך על סברא זו ולאכול ממנה לפני הפירוק ללא בדיקה, וכבר נהגו ישראל קדושים להמנע מאכילת הבשר לפני פירוק הבהמה ובדיקתה. כמדומה שדבריו של הרשב"א ליוו את הפוסקים במהלך כל הדורות, ועל כן נמנעו מלפסוק על פי סברתו של רבינו יונה לבדה.

* מאמר זה נכתב כתגובה למאמרו של הרב דן דוד קלר, תחומין כרך מ.

2. מיעוט המצוי או חשש לאיסור הניכר

ההשוואה בין דבריו של רבינו יונה בענין בדיקת הריאה, ובין דינם של חרקים זעירים, עוברת דרך ההנחה ששורש חיוב הבדיקה שלהן נובע מאותו המקור - שכיחות בשיעור 'מיעוט המצוי'. לפיכך יש שראו את שאר הראשונים, שלא הביעו דעה כלפי שיטת רבינו יונה, ככאלו שלא ניתן להבין מדבריהם האם הם מסכימים לכך שישנם הגבלות בחיות הבדיקה במיעוט המצוי.

הגדרה זו אינה יורדת לעומק סברתו של רבינו יונה, רבינו יונה אינו מוסיף פרט נוסף לחיוב בדיקה במיעוט המצוי, אלא בשונה מרוב הראשונים שהגדירו את 'מיעוט המצוי' כסוג של 'רוב' מדרבנן, שיעור שאליו חייבו חכמים לחשוש, לדעת רבינו יונה חכמים חששו אך ורק שלא יראה כמעלים עינו מן האיסור, בשל כך יש מהאחרונים (מנחת-יצחק ח"ח סי' סה; קנה-בשם יו"ד סי' מט) שסברו שלדעת רבינו יונה הדבר אסור ללא כל קשר לשכיחות האיסור. זו הסיבה שכתב הפרי-מגדים (ראש-יוסף חולין יב,א) ששני הטעמים אינם עולים בקנה אחד:

דחששו למיעוט המצוי לכתחלה, או כמ"ש הרשב"א בחזושו דבקל יוכל לראות אם יש בה סירכא הוה כמעלים עיניו מן האיסור.

מסתבר שזו הסיבה שבגללה דייקו הפרי-מגדים (פתיחה ליו"ד סי' לט) והצמח-צדק (יו"ד מז,ה) שכשהרשב"א בתורת-הבית הקצר מנמק את חובת בדיקת הריאה מחמת שכיחות הטריפה בשיעור מיעוט המצוי, אות הוא שאינו מכריע כדעת רבינו יונה. הצמח-צדק הוסיף (שם, ובסי' כה) שכך יש להכריע גם מנימוקו של הרשב"א לחיוב בדיקת חרקים בשיעור מיעוט המצוי¹, וכך גם מדעת הר"ן (חולין יט,א), הגהות מימוניות (שחיטה יא,ג ס"ק א), ו"שאר פוסקים" שנימקו את חיוב הבדיקה מחרקים מחמת שכיחות 'מיעוט המצוי'.

עדויות רבות ישנן לכך שהפוסקים לא קיבלו את גישתו של רבינו יונה, וראו את שיעור 'מיעוט המצוי' כשיעור שכיחות שאליה יש לחשוש בתחומים רבים בתורה (שאינן לקשור בינם ובין החשש להעלמת עין מן האיסור), על פי שכיחות זו נקבעו גדרי הדין בסוגיות

1. יש להעיר שבשו"ת הרשב"א (ח"א סי' קיג) כלל לא הזכיר את דין בדיקת הריאה, אלא כתב בפשטות: "ומפורש בגמרא שכל דבר שהרחש מצוי בו אסור לאכלו ולשתותו עד שיבדוק".

רבות: נפלים, עגונות,² זבים,³ חשש לתערובת חלב טמא,⁴ חשש לתערובת בגבינת גוים,⁵ חשש לשוחטים שאינם מומחים,⁶ חובת כניסה לסכנה להצלת חולה,⁷ ואף החובה לבדוק מומים בעובר במהלך ההריון.⁸ אלו רק מספר דוגמאות ממאות או אלפי מקרים שבהם הפוסקים נעזרו בהכרעתם בהגדרת 'מיעוט המצוי' בהקשרים שונים שבינם ובין החשש שמא יראה כמעלים אין מן האיסור - אין דבר.

3. בדיקת וושט האווזים

כמה מן הפוסקים שעסקו בשאלת בדיקת הוושט של אווזים מפוטמים, השתמשו בסברתו של רבינו יונה על מנת להתירם ללא בדיקה, מפני שבדיקה זו הוגדרה כדבר שאינו ניכר בקלות, ואף כשמזדהים את הנקב אין ודאות שהעוף טרף, ואין בכך העלמת עין מן האיסור.⁹ אך למעשה אם נדייק מדברי הפוסקים נגלה שדווקא בסוגיה זו ניכר שלא הסתמכו על היתרו של רבינו יונה:

הרמ"א (יו"ד לגט) העיד שמחמת שכיחות הטריפות בשיעור של מיעוט המצוי, הנהיג בעירו לבדוק את הוושט. רבים ראו בכך חיוב גמור,¹⁰ ואף אלו שדקדקו בלשון 'מנהג' שנקט הרמ"א תלו זאת בכך שאפילו אם ימצא נקב בוושט זיהוי העוף כטריפה אינו ברור.¹¹

בשו"ת צמח-צדק (יו"ד סי' כה)¹² העלה אפשרות שהרמ"א הגדיר זאת כ'מנהג' מפני שלסברתו של רבינו יונה אין חיוב לבדוק את הוושט. אך גם לדעתו, הרמ"א לא נקט למעשה כדעת המקלים, אלא שהסתפק בשאלה זו ו"לא ברירא ליה" האם ישנו חיוב

2. תוספות ע"ז מ.ב.

3. תפארת-ישראל, שקלים פרק ח אות ד.

4. בועז, עדויות פרק א אות א.

5. ראש-יוסף, ביצה ו,א.

6. בועז, טהרות ה,ג.

7. חשוקי-חמד כתובות טו,ב.

8. תשובות-והנהגות ח"ב תשלו.

9. שו"ת שואל-ומשיב ח"ד סי' לב; שו"ת כתב-סופר יו"ד סי' יב.

10. כתב-סופר יו"ד יב כתב שהרמ"א בזה הכריע שלא כדברי רבינו יונה, וכ"כ בשו"ת משנה-הלכות ח"ז צט, וע"ע משכנות-יעקב יו"ד סי' טז; שו"ת מהרש"ם ח"ג סי' רל; שו"ת דברי-חיים ח"ב יו"ד סי' לט.

וע"ע בשו"ת דבר-שמואל סי' רס שכתב בפשטות שכל טריפה בעוף המצויה בו בשיעור מיעוט המצוי, ישנה חובה לבדוקה.

11. שו"ת בית-אפרים יו"ד ו. וכעין זה בצמח-צדק הקדמון סי' קטו.

12. יש להעיר שבתשובה אחרת (יו"ד מז אות ה) הצמח-צדק עצמו מעדיף להסביר שהרמ"א היקל משום שמצויים נקבים בוושט אך אין מיעוט המצוי של טריפות, ולא משום שהדבר אינו ניכר.

ממש לבדוק או שמא חיוב זה אינו קיים. הכרעתו של הרמ"א למעשה לבדוק את הוושט, וכך גם הכרעתו של הצמח-צדק שם, אינן מותרות מקום ללמוד מכאן קולא למעשה.

גם בשו"ת שואל-ומשיב תניינא, (ח"ב סי' ל"ד) דן באפשרות להימנע מבדיקת טריפות בבהמה מחמת סברא זו, אך גם הוא למעשה לא הסתמך על סברא זו אלא מפני ש"כאן אינו מצוי רק בשוורים שמפטים זה לא נקרא מצוי כל כך וע"כ אין להחמיר", משמע שלמעשה אם היה מדובר בחשש שמוגדר בוודאי כמיעוט המצוי, ודאי היתה חובה לבדוק על אף שאין בו העלמת עין מן האיסור.

גם בכתב-סופר (יו"ד סי' יב) מחמת סברת רבינו יונה התיר אך ורק אם התערבו העופות והתבטלו בדיעבד, אך לא העלה על דעתו לפטור את הוושט מבדיקה.

4. בדיקת טריפות נוספות

דברי רבינו יונה הוזכרו בפוסקים בהזדמנויות נוספות כלפי בדיקת טריפות שאינן ניכרות:

האבן-ישראל (שחיטה פרק ז) התיר שלא לבדוק ריאות העוף, ויש שביקשו ללמוד מדבריו שנקט כשיטת רבינו יונה להלכה. אך המעיין בדבריו יגלה שהוא עצמו סבר שהן כלל אינן טריפה, והעיר שאף לדעת הפוסקים אין מדובר בטריפה ודאית אלא בספק, ולכך צירף את דעתו של רבינו יונה כספק.

דיון נוסף שבו הוזכרו דברי רבינו יונה הוא בעניין חובת בדיקת צומת הגידים בעופות. חובה זו הוגדרה במנחת-יצחק (חלק ח סי' סה) ככזו שאינו מחויבת לשיטת רבינו יונה, שאינה ניכרת ואין בה העלמת עין מן האיסור, בשל כך פוטר המנחת-יצחק מבדיקה זו. אך המעיין בדברי המנחת-יצחק יגלה שנקודת ההנחה בבסיס הדיון היא שאין שיעור מיעוט המצוי של עופות שבהן ישנה בעיה בצומת הגידים, ובתגובה לבעל הקנה-בשם שטען שיש להחמיר כשיטת רבינו יונה אפילו כשהדבר אינו שכיח, חלק המנחת-יצחק והיקל שלא להחמיר כך למי שאינו בקי בזיהוי, אך אם היה חשש לטריפה בגדר מיעוט המצוי כמעט מפורש בדבריו שהיתה חובה לבדוק את הטריפות הללו אף שאין בכך העלמת עין מן האיסור. כך פסק בשו"ת שבט-הלוי (ח"ד סי' פא),¹³ וגם בנוהלי הכשרות של הרבנות הראשית לישראל נקבע שישנה חובה לבדוק את צומת הגידים בעופות, וכן נוהגות כלל מערכות הכשרות.

13. ואף שהתיר שם בדיקה שאין בקיאים בה, משמע שכשבקיאים להחשיבה כטריפה ודאי צריך לבדוק אף שאינו ניכר כלל מבחוץ.

אם נסכם חלק זה, נגלה שמחלק מהמקורות שהובאו כאן הוכח שהרמ"א לא התחשב כלל בסברת רבינו יונה. ומחלקם ניתן ללמוד שסברת רבינו יונה ראויה להצטרף לספיקות שונים, ככל סברא אחרת שהוזכרה בראשונים, והיא אינה 'מוקצית' מההלכה (מה שעל פניו אינו חידוש), אך אין כאן בשום אופן לגיטימציה להכריע על פיה את חיוב הבדיקה.

5. המציאות ודרך הפסיקה למעשה

בגישה המקובלת, שאינה מתחשבת בשיטת רבינו יונה החושש רק במקרה שבו נראה כמעלים עין מן האיסור, אנו פוגשים בפסיקות רבות שאינן לוקחות בחשבון את השאלה האם האיסור ניכר כעת. כך נראה מפסקו הכוללני של השו"ע (יו"ד פד, ח):

כל מיני פירות שדרכן להתליע כשהם מחוברים, לא יאכל עד שיבדוק הפרי מתוכו שמא יש בו תולעת.

קשה מאוד להניח שהשו"ע דיבר דווקא במצב שבו החרקים ניכרים בקלות, ומחשש שנראה כמעלים עינו מן האיסור, שאם כן העיקר חסר מן הספר. זו גם הסיבה שרבים פסקו שכאשר ביטלו מין הנגוע בשכיחות של 'מיעוט המצוי' ואין אפשרות לזהות ולהסיר את החרקים מן התערובת - יש להמנע מלאוכלו.¹⁴ זאת כמוכן על אף שבמקרה זה בוודאי שאינו נראה כמעלים עין מן האיסור.

לאור גישה רווחת זו, במהלך הדורות הפוסקים הורו להיזהר ולבדוק מינים רבים שמוחזקים כנגועים בחרקים, גם כאשר זיהוי החרקים אינו פשוט, ולעיתים אף הורו להימנע מאכילתם לחלוטין. כותב המאמר ביקש לתלות פסיקות אלו במציאויות שבהן יש רוב נגיעות, אך העמדה זו לא תיתכן הן מחמת לשונם של הפוסקים והן מחמת המציאות הידועה.

א. לשון הפוסקים

פוסקים רבים השתמשו בביטויים 'שכיח', 'מצוי' או 'מוחזק', שכל המעיין בסוגיית החרקים יגלה שמקובל להשתמש בהם כלפי שכיחות ברמה של 'מיעוט המצוי'. בדברי פוסקים רבים אנו מוצאים שקבעו את חובת הבדיקה על פי מספר מפגשים בודדים עם הנגיעות, וקשה להניח שעל פיהם קבעו גדר של 'רוב' נגיעות. בנוסף כאשר מדובר בהוראה ציבורית שבאה להתריע על חומרת האיסור יהיה תמוה מאוד להניח שנשמטה

14. ט"ז יו"ד פד ס"ק יז אסר מה ש'מצוי' בו הכנימה, פר"ח שם ס"ק לא, כרתי שם ס"ק טז, שפ"ד שם ס"ק כט.

מדבריהם העובדה המשמעותית שמדובר ב'רוב', הנותנת תוקף של איסור דאורייתא לכך. לתועלת הקוראים נצטט כמה מן המקורות המרכזיים המורים על חיוב הבדיקה גם כשהיא זקוקה לעיון, תוך הדגשת המילים מהן אנו למדים על כך שמדובר בנגיעות בשכיחות של 'מיעוט המצוי':

1. בשרץ השורץ **המצויים** במאכלים והם הנקראים מילבי"ן בלע"ז, ובזאי חיוב גדול על האדם לחקור היטיב על זה בכל ימות השנה... גם **ראיתי בעיני** אף בימות החורף במשפך שמסננין עליה יין היו מילבי"ן רצין ושבין בה... ('יסוד ושורש העבודה' ז,ד).
2. גם הנני מודיע אתכם, מחמת הכנימות הקטנות נקראות מילב"ן, **רגילין** להיות בימי קיץ בכל הפירות היבשות, כמו 'פלוימן', ו'רוזיני' גדולים וקטנים, וכן מיני קטניות, וארז וזוחן, ובמדינתכם לא הורגלתם לראות אחר זה, והיא **מילתא דשכיחא** (של"ה שער-האותיות אות הקו"ף - קדושת האכילה, קיג).
3. וכן בפרי התותים **העידו שיש** תולעים שאי אפשר למוצאם על ידי בדיקה וירא שמים ינהג בהם איסור לגמרי (פלא-יועץ ערך 'בדיקה').
4. ע' בס' מזמור-לדוד... **ראיתי בעיני כמה פעמים** בתותים שעליהם מבחוץ תולעת דקה מן הדקה לבנה ואף על פי שמחמת לבוניתה ניכרת מ"מ לפעמים נמצאים רבים בפרי אחד וקשה מאד בדיקתם... בזאי ליכא בדיקה בתותים לכך אני נזהר בהם ואיני אוכל אותם רק בתחלה כל זמן שעדיין לא שכיח בהם התולעים אבל אח"כ כאשר **שכיח בהם** התולעים מיד אני בודל מהם (דרכי-תשובה סימן פד ס"ק צג).
5. **וכשיוחזקו** ענבים בתולעים אין לאוכלם כי תולעתם דקה עד מאוד ונמצאת לפעמים סמוך לעור מבפנים... (פרי-תואר יו"ד פד, טו).
6. כבר פשט המנהג בכל ישראל שדברים **שיש בהם חשש** מילבי"ן בעיתים המצויים - מבלי לאוכלם. כמ"ש המנ"י ססקי"ח בשם הגאון מהר"ש מפראג וכ"כ כל האחרונים... (שו"ת בית-שלמה יו"ד קנג).
7. בענין החשש מתולעים מפני **מיעוט המצוי**, לצערנו הוא דבר מצוי וחמור מאד, שהרי גם בכה"ג **שאי אפשר לבדוק אלא ע"י טורח גדול** מאד שזה ודאי רק מדרבנן, אפי"ה **החמירו בזה הפוסקים** (שו"ת מנחת-שלמה תניינא סי' סג).
8. יש להזהר הרבה בבדיקת החסה מחשש תולעים... ולאחר מכן לבדוק היטב כל עלה לאור השמש... **כיון שתולעים בחסה הם לפחות מיעוט המצוי, וחייב לבדוק הכל**, כמבואר ברמ"א (יו"ד פד, ח), מדברי הרשב"א, ועל כן יש לבדוק כל עלה ועלה (שו"ת אור-לציון ח"ד פרק טו).

9. בענין בדיקת עלי חסה ושאר ירקות פה המוחזקים שנמצאים בהם תולעים ועכ"פ הו"ל מיעוט המצוי... עלינו לקבוע יסוד מוסד שכ"ע מודים שחסה ושאר ירקות פה מוחזקים בתולעים, וכיון דפשוט שהירקות מוחזקים בתולעים הדין פשוט דצדקו דברי האומר דצריך בדיקה כל עלה ועלה (שו"ת משנה-הלכות ח"ג סי' רל).

ב. המציאות הידועה

המצדדים בשיטת רבינו יונה, ביקשו לטעון שאין בפסיקה המקובלת ראייה כנגדם, שהנגיעות שעליה דיברו הפוסקים היתה במקרים של 'רוב' נגיעות, ואילו היתרו של רבינו יונה אינו אלא ב'מיעוט המצוי'. ננסה לבחון סברא זו על פי שתי דוגמאות שיש שביקשו להתיר על פי שיטת רבינו יונה, תמרים ותאנים:

תאנים - האזהרות בעניין החרקים בתאנים דומות מאוד למציאות בימינו, נצטט לדוגמא את דבריו של כף-החיים (או"ח תעג, צא):

התולע דומה למוץ התאנים ולפעמים אינו נראה עד שיסתכל בו הרבה ועל כן צריך ליזהר בבדיקתו מאוד מאוד.

במקרה זה קשה מאוד להניח שמדובר ברוב נגיעות, שכן מלבד העובדה שהנגיעות המוכרת לנו בעצים שאינם מטופלים אינה ב'רוב' התאנים, רמת הנגיעות שהיתה מצויה בתאנים מפורשת במשנה (ב"ב ו,ב): "תאנים... עשר מתולעות למאה".

מפורש אם כן שהתאנים חייבות בבדיקה, על אף ששכיחות הנגיעות בהן ברמת 'מיעוט המצוי', ועל אף שהכותב מסכים שבדיקתן אינה פשוטה והן אינן כלולות בחשש 'נראה כמעלים עין מן האיסור'.

תמרים - חיוב בדיקתם מוזכר בגמרא עצמה (חולין נח,ב), וממנו נלמד הדין שמינים הנגועים בשיעור של 'מיעוט המצוי' חייבים בבדיקה.¹⁵ על מנת לזהות את החרקים יש להתבונן אל מול מקור האור. ואם כן מחיוב בדיקתם אנו למדים שלא בחשש שמא נראה כמעלים עינו מן האיסור אנו עסוקים, אלא כל שכיחות בשיעור של מיעוט המצוי מחייבת בבדיקה.

15. רשב"א תורת-הבית הארוך בית ג שער ג, שו"ת הרשב"א ח"א סי' קיג, ר"ן חולין יט,א מדפי הרי"ף.

ה. סיכום

1. דרך הפסיקה המקובלת בכל הדורות לחשוש לכל מציאות בשכיחות של 'מיעוט המצוי', הדבר מתבטא בשלל תחומי התורה, ואינו שייך כלל לחששו של רבינו יונה שמעלים עינו מן האיסור.
2. פסיקה זו הדריכה את העוסקים בענייני חרקים שהורו בעקביות לבדוק גם מינים שבדיקתם זקוקה לעיון והחרקים אינם ניכרים בהם ממבט ראשון.
3. אין ספק שככל דעת ראשונים יש לשקלל בפסיקת ההלכה גם את שיטת רבינו יונה, במקום הצורך או במקום הדחק, ובצירוף לספיקות נוספים הנוטים להקל.
4. מובן שלפני השימוש בסברא זו על הפוסק לוודא שאין מדובר במין שרמת הנגיעות שבו הינה בשיעור 'רוב' וחייב בדיקתו מן התורה.